

Шеляженко Ю. В.

Університет КРОК, аспірант

ПРИНЦИП ОСОБИСТОЇ АВТОНОМІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ ТА У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Модернізація вітчизняної правової системи на основі демократичних цінностей потребує фундаментального осмислення правового аспекту свободи особистості в усіх галузях права, включаючи і кримінальне право. Свободою, за словами Жан-Жака Руссо, є підлеглість розумному закону, самостійно для себе встановленому, на відміну від потурання власним бажанням, яке теоретик природного права та суспільного договору порівнював із рабством [1, с. 142]. Розуміння свободи людини як самостійності характерне для філософів усіх епох, здавна (Піттак) [1, с. 25] до нового часу (Кант) [1, с. 159]; це розуміння включає повноту свободи волі та відповідальності за наслідки свого волевиявлення. Термін «автономія» у перекладі з грецької означає власне право. Так само у римському праві термін *homo sui iuris* вказує на повноправність, законну самостійність «людини власного права». При цьому

очікується – і таке очікування вказує на межі особистої автономії, чи, принаймні, межі готовності інших визнати чийось особисту автономію – що кожна людина, маючи від природи певні права (в т.ч. згадані у таких міжнародно-правових документах, як Загальна декларація прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, тощо) і вільно формуючи свої переконання щодо користування власними правами (закони власної поведінки), не зловживатиме ними ані на шкоду собі, ані для порушення прав інших людей і добровільно погодиться із законами, встановленими для себе іншими людьми (суспільством, державою, корпорацією, людською цивілізацією), щоб уникнути конфліктів та решти негативних наслідків.

Е. Ашворт і Дж. Годер у «Принципах кримінального права» відносять особисту автономію до основних принципів кримінального права, трактуючи її як здатність відповідати за свої вчинки, свободу волі та свободу вибору [2, с.23- 26].

Змістом здатності відповідати за свої вчинки тут є розсудливість повнолітньої, психічно здорової людини, здатність контролювати свою поведінку, за винятком випадків, коли контроль з якихось причин було втрачено, наприклад, через примус, помилку або навіть соціальну депривацію, тобто, неможливість або нівельованість нормальної, культурної взаємодії між особою і рештою суспільства, обмеження базових можливостей через брак свободи і поваги до людської гідності, розумову хворобу, бідність, погану освіту, низький чи втрачений соціально-економічний статус, що зазвичай пов'язано із негативним психічним станом, зумовленим неможливістю задовольнити найважливіші життєві потреби – сон, харчування, житло, секс, спілкування з рідними, тощо.

Змістом свободи волі та свободи вибору є норматив поваги до особистості та ставлення до осіб як самостійних, морально свідомих, здатних розрізняти добро і зло, обирати свою поведінку, включаючи і хибну. Відомий принцип, сформульований Г. Гартон, що особа може притягатися до кримінальної відповідальності лише у тому разі, якщо вона мала чесний вибір, можливість діяти інакше. Н. Жарборг вказує, що з поваги до особистої автономії важливо захищати осіб від невинуватеного тиску державної влади, зокрема, коли патерналістична держава бере за звичку приймати рішення замість людей під предлогом, ніби знає краще за них, що їм потрібно.

П. Олдрідж та К. Брантс у «Порівняльному дослідженні з особистої автономії, приватної сфери та кримінального права» звертають увагу на відмінності між системами англо-саксонської та континентальної правових сімей. Наприклад, у Великій Британії не існує кримінально-процесуального кодексу, поліцейський розглядається як «громадянин в уніформі», діючи на підставі законів про кримінальні докази та загальних принципів цивільного

права при взаємодії з особами та власністю. Континентальне право більш патерналістичне, зарегульовує життя громадян і дає поліцейському вищий статус, однак останнім часом намітилася тенденція до зближення правових систем (виражена, зокрема, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод), усвідомлення необхідності обмеження втручання держави у приватне життя людини [3, с. 1-6].

Власні дослідження автора показали, що Європейський Суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) найчастіше підтверджує своє визнання принципу особистої автономії саме при застосуванні ст. 8 Конвенції, що гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя. У «Практичному посібнику з прийнятності заяв», виданому ЄСПЛ, вказано (з посиланням на численні прецеденти), що ст. 8 Конвенції захищає чотири сфери особистої автономії: приватне життя (включаючи фізичну, психологічну, моральну недоторканність особи та самостійне визначення власної ідентичності), сімейне життя, житло особи та її власну кореспонденцію [4, с. 71-85]. У ґрунтовному дослідженні «Право на особисту автономію у практиці Європейського Суду з прав людини» Н. Кофман приділяє особливу увагу таким категоріям справ за заявами про порушення ст. 8 Конвенції: про самостійне визначення способу завершення життя (хоча право на життя не розглядається як право на смерть з огляду на позитивний обов'язок держави забезпечити право на життя і біоетичний принцип необхідності збереження життя); про самостійність у сексуальному житті, власну сексуальну орієнтацію; про самостійний вибір між народженням та абортom; про самостійний вибір ідентичності, включаючи етнічну та гендерну [5, с. 2-13].

Окрім зазначених категорій справ, ЄСПЛ іноді звертається до принципу особистої автономії, застосовуючи суспільно-політичні права, передбачені ст. ст. 5, 6, 9-11 Конвенції, в т.ч. право на свободу, особисту недоторканність, справедливий суд (особливо, щодо захисту від самообвинувачення), свободу думки, совісті та релігії (щодо автономії релігійного життя), свободу зібрань і вираження поглядів, а також нерідко вдається до тлумачення різних

статтей Конвенції з урахуванням міжнародно-правових актів щодо позитивних зобов'язань цивілізованих націй, рівно як і експертних доповідей та інших документів, якими визначаються та застосовуються певні міжнародні стандарти, у питаннях забезпечення максимально можливого рівня легальної особистої автономії для в'язнів, пацієнтів медичних закладів, людей з обмеженими можливостями та психічно хворих. Наприклад, у справі

«Невмержицький проти України» ЄСПЛ визнав порушенням ст. 3 Конвенції (заборона катування) примусове годування заявника, беручи до уваги Декларацію Всесвітньої медичної асоціації щодо голодних страйків 1992 р., яка на рівні етичного саморегулювання професії вимагає від медиків поважати особисту автономію (зокрема, гідність) пацієнта, виконуючи свій обов'язок зберегти його життя [6].

До речі, ЄСПЛ критично ставиться до посилань державних органів та їх посадових осіб на особисту автономію як привід для ухиляння від виконання позитивних обов'язків держави за Конвенцією. Наприклад, у справі «Арская проти України» ЄСПЛ визнав, що Україна не виконала свого позитивного зобов'язання належним чином розслідувати смерть сина заявниці у медичному закладі, як того вимагає ст. 2 Конвенції (право на життя). ЄСПЛ не прийняв доводи головного лікаря та комісії, що перевіряла обставини смерті, про те, що пацієнт сам винен у своїй смерті, оскільки постійно відмовлявся від лікування,

мотивуючи своє критичне ставлення до таких доводів тим, що лікарі мали шукати спосіб захистити життя пацієнта з урахуванням його небажання приймати певне лікування, запропонувати йому альтернативні види лікування. При цьому ЄСПЛ зазначив, що для дотримання принципів самовизначення і персональної автономії життєво важливою є свобода приймати або не приймати певні конкретні види лікування, з урахуванням того, що примусове надання певної медичної допомоги без згоди психічно здорового дорослого пацієнта порушує фізичну цілісність і недоторканність людини,

порушуючи право на приватне життя, передбачене п. 1 ст. 8 Конвенції. Стаття 2 Конвенції, вказав ЄСПЛ, закріплює принцип святості життя, що має бути особливо очевидно для лікаря, який використовує свої вміння, щоб рятувати життя і повинен діяти в інтересах своїх пацієнтів. Тому ця стаття зобов'язує державу убезпечити людину від такого позбавлення власного життя, коли рішення про це не було прийнято вільно і з повним розумінням наслідків. У випадку сина Арської, на думку ЄСПЛ, цього підходу не було дотримано [7].

Особливо наполегливою є позиція ЄСПЛ із відстоювання принципу особистої автономії у випадках, коли держава вдається до надзвичайних заходів для відновлення суверенітету і верховенства права, наприклад, у випадках боротьби з тероризмом, сепаратизмом, екстремізмом чи для захисту авторитету органів влади та правосуддя. Скажімо, у справі «Німіц проти Німеччини» (1992) ЄСПЛ визнав порушенням права на таємницю листування обшук в офісі юриста, який захищав антиклерикально налаштованого підприємця, обвинувачуваного у неналежному адмініструванні церковного податку; до суду надійшов анонімний факс образливого змісту з критикою привілеїв церкви, і поліція намагалася з'ясувати, чи не з офісу юриста був відправлений цей факс. У справі «Гелан і Квінтон проти Англії» (2010) ЄСПЛ визнав порушенням права на свободу та особисту недоторканність, гарантованого статтею 5 Конвенції, затримання та обшук заявників, які направлялися на акцію протесту проти військової виставки в Лондоні, на підставі закону про боротьбу з тероризмом, посиляючись на порушення їх особистої автономії, включаючи

право на свободу зібрань: затримання проводилися для того, щоб зірвати акції протесту [8]. Цікаво, що у параграфі 97 рішення у справі «Станков та Об'єднана Македонська Організація Ілінден проти Болгарії» ЄСПЛ вказує на те, що межі особистої автономії при висловленні своєї думки та проведенні мирних зібрань є настільки широкими, що «той факт, що група осіб вимагає автономії і навіть відділення частини території країни, що пов'язано із вимогами

фундаментальних конституційних і територіальних змін, не може автоматично означати правомірність заборони таких зібрань»; «вимоги територіальних змін у виступах та на демонстраціях не складають самі по собі загрозу територіальній цілісності країни і національній безпеці» – зазначено у рішенні ЄСПЛ [9].

Такі підходи є досить новими для вітчизняної правової науки і правозастосування, однак мають досліджуватися, щоб убезпечитися від несподіваних заяв до ЄСПЛ, спрямованих на захист права особистої автономії. Як слушно зазначає В. Сивухін, хоча у світовій політичній і правовій думці проблема визнання за людиною особистої автономії, права на невтручання в особисте і сімейне життя традиційно досліджувалася багатьма науковцями і філософами, в Україні системні дослідження з даних питань не проводяться [10]. Між тим, на мою думку, для запобігання росту злочинності необхідне радикальне зростання рівня правової культури народу та подолання кричущої соціальної нерівності як основної причини криміналізації суспільства, а для цього правознавство має перетворитися з науки елітарної, абстрактної, орієнтованої на позитивістське та патерналістське правове регулювання і тлумачення офіційних актів – у науку егалітарну, доступну і достатньо популяризовану, експериментальну, причому вже для проведення модельних ігор з теорії держави і права, правових засад самоорганізації громадянського суспільства як життєво необхідної частини ефективної правової освіти теоретична розробка принципів особистої автономії в межах усіх правових дисциплін набуває особливої актуальності.

Становлення демократичної держави в Україні є незворотнім і, відповідно до влучної гіперболи Б. Ложкіна, в новій реальності у особистості має бути більше прав, ніж у держави [11, с. 76]. Однак теоретичне дослідження принципу особистої автономії у кримінальному праві, на мою думку, не має заперечувати основні принципи кримінального права, відомі вітчизняній правовій науці. Більше того, цей принцип слід розглядати як узагальнення добре відомих

принципів поваги до людської гідності, рівності перед законом і судом, індивідуального характеру юридичної відповідальності, невтручання у приватне життя, недоторканності житла та іншого володіння особи, права власності, вільного розвитку особистості, права на необхідну оборону, тощо, які гарантовані діючою Конституцією України, Кримінальним та Кримінальним процесуальним Кодексами України. Комплексне бачення цих принципів у якості консолідованого принципу особистої автономії необхідне для розвитку в Україні повноцінного, морально зрілого демократичного правопорядку, де не просто декларується конституційний обов'язок держави забезпечити права і свободи людини, але формується реальне правове поле свободи, добре захищене від проявів несвободи та злочинності.

Література:

1. Ф. П. Шульженко. Історія політичних і правових вчень. Київ: Юрінком Інтер, 2007. – 464 с.
2. Andrew Ashworth, Jeremy Horder. Principles of Criminal Law. Oxford: Oxford University Press, 2013. – 544 p.
3. Peter Alldridge, Christie Brants. Personal Autonomy, the Private Sphere and Criminal Law: A Comparative Study. – Portland: Bloomsbury Publishing, 2001. 304 p.
4. Практичний посібник щодо прийнятності заяв
URL:
http://www.echr.coe.int/Documents/Admissibility_guide_UKR.pdf
5. N.R. Koffeman. The right to personal autonomy in the case law of the European Court of Human Rights. Leiden, 2010. 72 p.
6. Case of Nevmerzhitsky v. Ukraine, № 54825/00, final judgment, 5 April 2005
URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-68715>
7. Case of Arskaya v. Ukraine, № 45076/05, final judgment, 5 December 2013

URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-138590>

8. Case of Gillan and Quinton v. the United Kingdom, № 4158/05, final judgment, 12 January 2010 URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96585>

9. Case of Stankov and the United Macedonian Organisation Ilinden v. Bulgaria, №№ 29221/95, 29225/95, final judgment, 2 October 2001
URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59689>

10. Сивухін, Владислав Сергійович. Конституційне право людини і громадянина на невтручання в їх особисте і сімейне життя та його забезпечення органами внутрішніх справ України : автореф.дис ... канд.юрид.наук: 12.00.02 / Київ : Б.в., 2007 . 16 с.

11. Ложкин Б. Е. Четвертая республика. Почему Европе нужна Украина, а Украине – Европа / Борис Ложкин; при участии В. Федорина. – Харьков: Фолио, 2016. 252 с.